

УДК 340.15(470)

DOI: 10.31732/2708-339X-2022-03-18-23

ПОГЛЯДИ ІЛІ ШРАГА НА СИСТЕМУ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р.

Скоморовський В.Б.,

Доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», вул. Табірна, 30-32, м. Київ, Україна, 03113,

e-mail: yskomor@ukr.net.

ORCID: 0000-0002-1020-2322

Кінзерська Т.В.,

Аспірант кафедри державно-правових дисциплін, помічник судді Шостого апеляційного адміністративного суду, вул. Князів Острозьких, 8 корп. 30, м. Київ, Україна, 01010,

e-mail: jurnalkultura@ukr.net.

ORCID: 0000-0001-9548-3209

VIEWS OF ILYA SHRAG ON THE JUSTICE SYSTEM IN UKRAINIAN LANDS AFTER THE JUDICIAL REFORM OF 1864.

Skomorovskyi V.B.,

doctor of legal sciences, professor, professor of the Department of Theory and History of the State and Law “KROK” University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine

e-mail: yskomor@ukr.net.

ORCID: 0000-0002-1020-2322

Kinzerska T.V.,

Postgraduate student of the Department of State Law Disciplines, assistant judge of the Sixth Administrative Court of Appeal, str. Knyaz Ostrozki, 8 building 30, Kyiv, Ukraine, 01010,

e-mail: jurnalkultura@ukr.net.

ORCID: 0000-0001-9548-3209

Анотація. У статті досліджуються погляди відомого українського адвоката, громадського і суспільно-політичного діяча Іллі Шрага на систему правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. Зазначається, що у середині XIX ст. центральна імперська влада оголосила низку реформ, зокрема селянську, військову, міську, земську, судову, котрі суттєво вплинули на тогочасне суспільно-політичне життя. Наголошується, що серед запропонованих реформ найбільш послідовною і завершеною була Судова реформа 1864 р. Стверджується, що реформування судової системи неодноразово ставало предметом дискусій у вищих ешелонах імперської влади. Констатується необхідність трансформації судової системи, оскільки існуюча система правосуддя не відповідала тогочасним реаліям. Вона не була досконалою, і це неодноразово доводила судова практика. Часто спостерігалась недостатня фахова кваліфікація суддів та хабарництво, суди вирішували справи, розглядаючи лише письмові матеріали слідства. Акцентується на тому, що аналіз функціонування судових установ на території українських земель після Судової реформи 1864 р. займає важливе місце у творчій спадщині І. Шрага. Зауважується, що юридичний фах ученого дозволив доволі детально досліджувати особливості функціонування судових установ з урахуванням тих суспільно-політичних і правових чинників, що суттєво впливали, а часто й визначали принципи діяльності судових інституцій. Зазначається, що будучи фаховим юристом з багатим практичним досвідом дослідник детально простежив функціонування судів після їх реформування у період царя Олександра II. Стверджується, що на основі застосування порівняльного аналізу вченому вдалося простежити особливості функціонування судових установ після Судової реформи 1864 року і аж до періоду проголошених самодержавством контрреформ у судовій сфері у кінці XIX ст.

Ключові слова: адвокат, Ілля Шраг, суд, Судова реформа 1864 року, судові установи, українські землі.

Формул: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 0, **бібл.:** 9.

Summary. The article examines the views of the famous Ukrainian lawyer, public and socio-political figure Ilya Shrag on the justice system in Ukrainian lands after the Judicial Reform of 1864. It is noted that by the middle of the 19th century,

radical changes were observed in the social and political life of the Russian Empire. The central government announced a series of reforms, including peasant, military, urban, zemstvo, and judicial reforms. It is claimed that such a need has been ripe for a long time and it has repeatedly become the subject of discussion in the highest echelons of the imperial power. Among the proposed reforms, the Judicial Reform of 1864 was the most consistent and complete. It must be stated that the relevance of the transformation of the judicial system was clearly visible in the conditions of social and political life, since the current justice system did not correspond to the peculiarities of the life of that time. The current system was not perfect, and this was repeatedly proven by judicial practice. In addition, insufficient legal qualifications of judges and bribery were observed, courts decided cases by considering only written investigation materials. It is emphasized that the analysis of the functioning of judicial institutions on the territory of Ukrainian lands occupies an important place in the creative heritage of I. Shrag. It is noted that the scientist's legal profession allowed him to investigate in detail the peculiarities of the functioning of judicial institutions, taking into account those socio-political and legal factors that significantly influenced, and often determined, the principles of the functioning of judicial institutions. It is noted that as a professional lawyer with extensive practical experience, the researcher followed in detail the functioning of the courts after their reformation during the reign of Tsar Alexander II. It is claimed that, based on the application of comparative analysis, the scientist was able to trace the peculiarities of the functioning of judicial institutions after the Judicial Reform of 1864 and up to the period of counter-reforms in the judicial sphere proclaimed by the autocracy at the end of the 19th century.

Key words: lawyer, Ilya Shrag, court, Judicial reform of 1864, judicial institutions, Ukrainian lands.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 9

Постановка проблеми. Реформування системи вітчизняного правосуддя є вкрай важливим і актуальним процесом на сучасному етапі. З огляду на це, важливим видається максимально врахувати практику державотворення попередніх історичних епох, зокрема спадщину тих українських діячів, теоретичні розробки яких, у тому числі й у судовій сфері, не втрачають актуальності й в умовах сьогодення. Серед таких постатей яскраво виділяється відомий юрист, адвокат, політичний і громадський діяч Ілля Шраг, теоретична спадщина якого у сфері вивчення судових інституцій в українських землях відзначається репрезентативністю й багатоаспектністю, а тому потребує окремого комплексного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даній проблемі присвячували багато уваги відомих учених, серед яких: Т. Демченко, В. Кравчук, О. Максимов, О. Нестерцова-Собакар, В. Онищенко, В. Шевченко, М. Ярошенко та інші. Проте більшість дослідників зосереджувались на загальних питаннях громадської та просвітницької діяльності діяча. У зв'язку з цим, дослідження поглядів І. Шрага на систему правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. потребує, на нашу думку, більш глибокого наукового вивчення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Дослідження поглядів І. Шрага на систему правосуддя в українських землях

після Судової реформи 1864 р. відзначається неабиякою науковою й суспільно-політичною актуальністю. Детальний аналіз даного питання дає можливість заповнити ряд прогалин у вивченні вітчизняного державо- і правотворення кінця XIX – початку XX ст.

Метою даної статті є висвітлення поглядів І. Шрага на систему правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. у руслі суспільно-політичних процесів на українських землях середини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Середина XIX століття характеризується кардинальними змінами суспільно-політичного життя українських земель у період імперського панування. Впродовж 1860-1870 років загальноімперською владою було проголошено ряд реформ: селянська, військова, міська, земська, судова. Всі вони викликані назрілою необхідністю, яка вже чітко усвідомлювалася панівною владою [3, с. 125]. Найбільш завершеною й найбільш послідовною з реформ стала Судова реформа 1864 року. Потреба в ній назріла давно, до того ж стара судова система з її становим принципом здійснення правосуддя прийшла в суперечність з реальністю життя. Про недосконалість тогочасної судової системи засвідчують численні джерела. Саме тут панувало свавілля і судові помилки, бюрократизм і судова тяганина, застосування силових прийомів, тортур і шантажу [5, с. 45].

Потрібно констатувати, що для тогочасного суду були притаманні хабарництво, низька юридична грамотність суддів.

У жовтні 1861 р. імператор при Державній канцелярії створив комісію з підготовки проєкту трансформації судової системи. Комісія за основу взяла загальну теорію судоустрою і судочинства, а також практику західноєвропейського законодавства. Для організації робіт зі складання проєкту Судових статутів комісія була розділена на три відділи: 1) судоустрою, 2) кримінального судочинства, 3) цивільного судочинства. В результаті її роботи було підготовлено чотири закони, затверджені імператором 20 листопада 1864 р.: «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, які накладаються мировими суддями».

Судові статuti створювались згідно з процесуальних і організаційних основ європейських країн. Мова йде про принципи відділення судової влади від законодавчої, виконавчої та адміністративної [2, с. 12]. Закріплено принцип незмінності й незалежності суддів; усність, гласність, змагальність судочинства; презумпція невинуватості й рівність усіх перед законом. Така ідея передбачала створення громадянського суспільства з рівноправними громадянами [9, с. 98]. Шляхом до цього мали стати нові принципи організації суду і судочинства. Вводився всестановий суд й інститут присяжних засідателів у окружних судах (для розгляду кримінальних справ); засновувалась адвокатура; реорганізована прокуратура, що звільнялась від функцій загального нагляду, зосередившись на роботі в суді; створено виборний мировий суд для розгляду менш значних справ; засновано інститут судових слідчих, незалежних від поліції [1, с. 6]. Таким чином, за твердженням В. Малченко, Судові статuti 1864 р. було сформовано на ґрунтовному й цінному фундаменті, а загальна їх архітектоніка наскільки гармонійна й доцільна, що достатньо тільки вдосконалювати й обновляти ті частини й служби, які актуальні в новий час [4, с. 80].

Аналізуючи судову реформу, І. Шраг цілком закономірно наголосив на її унікальності в законодавчій практиці. Він зазначив, що реформа запровадила новітні підходи до організації судочинства, сприяла закріпленню основ рівного і незалежного суду, наскільки це було можливим за тогочасного політичного режиму Російської імперії. При цьому дослідник відмітив широку участь народу в судових справах шляхом залучення його через присяжних засідателів і обраних громадами мирових суддів [8, с. 107].

І. Шраг ґрунтовно дослідив ті основи, на яких було запроваджено новий суд. Беручи до уваги політичну складову питання, тобто особливості устрою Російської імперії, він простежив, що реформа судочинства, не дивлячись на свою унікальність та прогресивність, загалом не відповідала основам імперського самодержавства та суттєво похитнула їх. У зв'язку з цим почалось поступове скасування ключових основ судочинства, яке діяло на основі Судових статутів від 20 листопада 1864 року. Паралельно дослідник вивчав реакцію суспільства на такі зміни, зауваживши, що з цього питання була відсутня будь-яка серйозна опозиція, оскільки загальноприйнятим було те, що громада не мала навичок належним чином обороняти власні здобутки, й тому безпосередньо підкорювалася волі царя. Зазначимо, що така деструктивна діяльність стосувалася не тільки питань судочинства, але й усіх сфер громадського життя.

З 1870-х років спостерігається початок контрреформ, коли приймається ціла серія законодавчих актів, що посилюють роль царя. Кожен законодавчий акт, спрямований на зміну Судових статутів, відступ від проголошених принципів правосуддя, порушення створеного статутами порядку провадження справ, означав бажання адміністрації посилити вплив на суди й керувати ними. Законом від 9 травня 1878 року було звужено компетенцію присяжних засідателів, відібравши у них багато справ і віддавши їх до відання суду царської корони. І. Шраг зосередив особливу увагу на порушенні принципу незалежності суддів

з боку царського уряду. Зазначимо що законом від 20 травня 1885 року було створено особливий дисциплінарний суд, що спричинило порушення принципу незалежності суддів, після якого їх можна було звільняти тільки судом.

5 грудня 1874 року адвокатуру переведено у підпорядкування судам і заборонено відкривати адвокатські ради, тим самим простежувалось поступове знищення адвокатського стану. Поряд з тим ще залишались певні демократичні норми, які на практиці діяли у системі судочинства. Суд був відділений від адміністрації, мирових суддів, а там, де існували земства, обирала громада.

З приходом до влади Олександра III уся судова система підлягала негайній трансформації, фактично була повернена у таке русло, в якому вона функціонувала до Судової реформи 1864 року. Знову починає відчуватися вплив адміністрації на судову сферу, відбувається нівелювання мирових суддів з подальшою заборонаю їх обрання, скасовано чималу кількість справ, які підлягали розгляду присяжними засідателями та передача їх для розгляду судами так званих «станових представників», серед яких І. Шраг виділяв дворянських маршалів, міських голів і волосних старшин, де судочинство явно здійснюється за становою ознакою [8, с. 108]. Водночас було порушено принцип публічності у розгляді судових справ. Згідно з законом від 12 лютого 1887 року, судам та міністру юстиції офіційно надавалось право ініціювати закриті судові засідання по будь-якій справі, де вони вважатимуть за потрібне, і вони завжди мають змогу впливати на публічність суду.

Доволі глибоко питання функціонування системи судочинства в період контрреформ І. Шраг проаналізував у своїх «Листах з Чернігівщини». Зокрема у «Листі VIII» дослідник чітко зазначив, що в період контрреформ міністерство юстиції, спільно з іншими міністерствами, стосовно відносин у національних питаннях цілеспрямовано застосовувало «обрусительну» політику. Ще в період реформ прийнято рішення заснувати нові суди в остзейському краї, де

на одному рівні разом з державною російською застосовували й мови тубільців – німецьку, лошишську й естську з однаковими правами у судових справах. Проте за правління Олександра III на початку 1880-х років таку ініціативу було відкинуто, російську мову проголошено обов'язковою навіть у мирових і волосних судах з деякими незначними застереженнями. Одночасно у процесі реформування судової системи було фактично ліквідовано інститут присяжних засідателів, а усі судові справи вирішувались коронними суддями. Мирових суддів не обирали громадяни, а призначав уряд, внаслідок чого вони кваліфікувалися як чиновники міністерства юстиції, які, як переконував учений, були повністю від нього залежні [8, с. 108].

Необхідно констатувати, що міністерство юстиції в даний період проводило загалом реакційну політику, яка мала великий вплив на суди й на суддів. Зауважимо, що серед суддівського корпусу також спостерігалась політика щодо дотримання вказівок представників адміністрації. Таким чином винесенні рішення здебільшого відстоювали інтереси уряду та губернатора на місцях.

І. Шраг простежив, що така тотальна трансформація суспільно-політичного устрою не могла не позначитись на судах, а тому судді були поставлені у таке становище, що не мали змоги відстоювати власну самостійність від втручання адміністрації, а це, своєю чергою, на практиці спричиняло багато колізій, в яких перемога завжди була за представниками адміністрації. Як приклад він наводить взаємовідносини адміністрації та судів у Чернігівській губернії за часів губернаторства О. Анастасєва, у період, коли губернатор ревізував повіти в Чернігівській губернії і з'їзд земських начальників, який представляв тогочасний повітовий член окружного суду П. Лопуцький [8, с. 109]. Вчений відзначив, що така посада була встановлена у період, коли запроваджено посади земських начальників, а для того, щоб краще пояснити його відносини з губернатором, І. Шраг ілюстративно наводив інформацію про

повітових членів окружних суддів. Він зазначив, що з часу скасування посади мирових суддів, значна кількість їхніх повноважень перейшла у межах села до земських начальників, а у межах міста – до міських суддів, однак для того, щоб здійснювати судочинство з найважливіших справ, зокрема тих, що раніше належали до компетенції мирових суддів, було запроваджено нову посаду – повітових членів окружних суддів. Вони розглядали справи як перша інстанція, а апеляції на їх рішення розглядалося окружним судом.

Розкриваючи становище судових діячів у їх відносинах з губернською владою, І. Шраг вкотре наголосив на безкарності місцевої адміністрації [7, с. 79]. Такий стан речей він пояснював загальноімперською політикою стосовно місцевої адміністрації. Численні факти зловживання владою на місцях були добре відомі міністерству юстиції й воно мало б відстоювати права своїх чиновників від гніту і сваволі губернаторів та загалом місцевої адміністрації. Однак офіційна позиція міністерства юстиції полягала у єднанні суду з адміністрацією. Його метою мала стати «солідарність» з адміністрацією і тому старші голови судових палат мали об'їхати усі окружні суди свого округу, щоб ініціювати серед повітових членів і міських суддів лояльне поводження із земськими начальниками й повітовими маршалами та уникати суперечки з ними [6, с. 59]. Дослідник зазначав, що повітові члени й міські судді, будучи людьми освіченими, старалися максимально дотримуватись букви закону. У зв'язку з цим у них часто виникали суперечки з земськими начальниками, серед яких було мало освічених людей і котрі сформувалися на основі панських офіцерських чи поліційних традицій з ігноруванням закону та переслідуванням, як правило, власних інтересів [8, с. 112].

І. Шраг вказував, що міністр юстиції замість того, щоб стояти на варті закону й обороняти закон від будь-яких свавільних утисків та підтримувати своїх чиновників у боротьбі з неправосуддям, став на позиції захисту адміністрації та її сваволі, вважав за

потрібне закликати до її підтримки серед суддівського корпусу. Дослідник встановив, що міністерство юстиції закликала суддів і прокурорів не до того, щоб вони узгоджували свою діяльність з нормами закону, а ініціював дослухатися до намірів і бажання представників імперської влади. Саме на таку позицію міністерства неодноразово було звернено увагу у середовищі преси й тогочасного суспільства. Позиція міністерства полягала в тому, що у публічних виступах воно надавало відповідні інструкції суддям і прокурорам, наказуючи їм бути проводирями «обрусіння» [8, с. 114].

Висновки. Аналізуючи систему правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. І. Шраг відзначав велику роль тих суспільно-політичних і правових чинників, що суттєво впливали, а часто й визначали принципи діяльності судових установ. Водночас він детально проаналізував вплив судової реформи на заснування судових установ, розглядаючи її як ключовий елемент трансформації системи судочинства середини XIX ст. На його переконання, актуальність судових перетворень чітко простежувалась в умовах суспільно-політичного життя, оскільки чинна система правосуддя не відповідала особливостям тогочасних реалій. Зокрема він наголошував, що демократичні перетворення в судовій сфері насправді не відповідали істинній природі імперського самодержавства, у зв'язку з чим починається ревізія норм судових статутів та поступовий відхід від тих демократичних начал, які у них закладались. Детальне вивчення даного питання дало можливість досліднику простежити потужний вплив адміністрації на судову сферу, процеси нівелювання мирових суддів з подальшою заборонаю їх обрання та запровадження «станових представників», серед яких він виділяв дворянських маршалів, міських голів і волосних старшин. Розкриваючи становище судових діячів у їх стосунках з губернською владою дослідник регулярно наголошував на безкарності місцевої адміністрації. І. Шраг простежив численні факти зловживання владою на місцях та

абсолютну інертність стосовно цього типовим елементом загальноімперської організації, вважаючи це політики стосовно місцевої адміністрації.

Література

1. Кравчук В. М. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) // *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 4. С. 3-7.
2. Люблинскій П. И. Судъ и права личности // *Судебная реформа* / под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского ; при ближайшем участии: М. Н. Гернета, А. Э. Вормса, Н. К. Муравьева и А. Н. Паренаго. 1915. Т. 2. С. 1-40.
3. Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду» // *Intermarum*. 2014. № 1. С. 124-139.
4. Малченко В. С. Общій очеркъ движенія гражданско-процессуальнаго законодательства послѣ 1864 года // *Судебная реформа* / под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского ; при ближайшем участии: М. Н. Гернета, А. Э. Вормса, Н. К. Муравьева и А. Н. Паренаго. 1915. Т. 2. С. 70-80.
5. Нестерцова-Собакаръ О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні // *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.
6. Шраг І. Лист І. Дещо про Анастасьєва // І. Л. Шраг. Документи і матеріали / упор. В. М. Шевченко, Т.П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 59-65.
7. Шраг І. Лист ІІ // І. Л. Шраг. Документи і матеріали / упор. В. М. Шевченко, Т.П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 71-82.
8. Шраг І. Лист ІІІ // І. Л. Шраг. Документи і матеріали / упор. В. М. Шевченко, Т.П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 104-115.
9. Ярошенко М. О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. Випуск 30. С. 93-99.

References

1. Kravchuk, V. M. (2016), "Historical and legal aspects of the foundations of the legal status of judges on Ukrainian lands as part of the Russian Empire (late 18th - early 20th centuries)", *Aktual'ni problemy vitchyznianoї iurysprudentsii*, vol. 4, pp. 3-7.
2. Liublynskij, P. Y Davydova, N. V. Herneta, M. N. and others (1915), *Sud ta individual'ni prava. Sudebnaya reforma* [Court and individual rights", *Sudebnaia reforma*], vol. 2, pp. 1-40.
3. Maksymov, O. V. (2014), "Judicial reform on the Right Bank in 1864: professional discrimination against Poles in conditions of "personnel famine", *Intermarum*, vol. 1, pp. 124-139.
4. Malchenko, V. S. Herneta, M. N. Vormsa, A. E. and others (1915), "General outline of the movement of civil procedure legislation after 1864", *Sudebnaia reforma*, vol. 2, pp. 70-80.
5. Nestertsova-Sobakar', O. V. (2018), "The impact of the judicial reform of 1864 on the development of civil justice in Ukraine", *Porivnial'no-analitychne pravo*, vol 6, pp. 44-47.
6. Shrah, I. (1997), "Letter I. Something about Anastasyev", *I. L. Shrah. Dokumenty i materialy*, pp. 59-65.
7. Shrah, I. (1997), "Letter I", *Dokumenty i materialy* pp. 71-82.
8. Shrah, I. (1997), "Letter II", *I. L. Shrah. Dokumenty i materialy*, pp. 104-115.
9. Yaroshenko, M. O. (2015), "Anti-corruption in the judicial system of Dnieper Ukraine in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century", *Naukovyj chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia № 18. Ekonomika i pravo*, vol. 30, pp. 93-99.

Стаття надійшла до друку 03.02.2022